

УДК 347.124

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.4.14>

СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ВІДЧУЖЕННЯ» У КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ МЕХАНІЗМІВ ПЕРЕХОДУ ТА ПРИПИНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Постановка проблеми. Категорія «відчуження» відіграє важливу роль у формуванні юридичного розуміння динамічних аспектів правового буття суб'єктивних цивільних прав, зокрема їх переходу до інших учасників цивільних правовідносин або припинення. Активне звернення до неї в положеннях актів чинного цивільного законодавства України обумовлює потребу в уніфікованому розумінні сфери термінологічного використання розглядуваної категорії, щ виступає детермінуючим чинником ефективності практики нормопроекування, правореалізації та правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридичний феномен відчуження та окремі його форми були предметом розгляду таких вчених юристів, як В.І. Борисова, А.В. Коструба, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, О.О. Отрадна, М.Д. Пленюк, В.О. Рясенцев, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.С. Толстой, Г.Г. Харченко, В.Л. Яроцький та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у встановленні особливостей і сфери термінологічного застосування категорії «відчуження» у контексті аналізу приватноправових механізмів переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав.

Основний матеріал дослідження. Термін «відчуження» використовується в положеннях Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) відносно часто. У зв'язку з цим застосування герменевтичних інструментів наукового пізнання до аналізу закріплених у відповідних нормативних приписах правових моделей поведінки дозволяє всім зацікавленим особам одноманітно визначити сутність позначуваного ним явища. Поряд із цим, незважаючи на те, що категорія «відчуження» в правовому сенсі найбільше притаманна саме майновій сфері відносин, у зв'язку з чим міцно пов'язується саме з цивільним правом, її загальне визначення пропонується Податковим кодексом України (далі – ПК України) [3]. Лише спеціальний Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», який розвиває і конкретизує положення ч. 3 ст. 321, п. 6 ч. 1 ст. 346, ст. 350, ст. 351 ЦК України, містить визначення відчуження відповідних об'єктів нерухомого майна [7].

У юридичній літературі окреслюється три можливі ракурси розгляду відчуження: 1) як певний стан відчуженості благ; 2) як підстава виникнення стану відчуженості; 3) як процес відчуження [9, с. 164–178]. Всі три аспекти цього юридичного феномену перебувають у тісному взаємозв'язку, оскільки характеризують одну комплексну причинно-наслідкову модель переходу або припинення суб'єктивних цивільних прав. У зв'язку з цим, з урахуванням такого різностороннього розуміння правової природи відчуження її системне розкриття може бути забезпечено саме в аспекті розгляду конструкції зазначеної моделі. Визначення специфіки причини та наслідку дозволяє розкрити і сутність самого процесу відчуження.

Звертаючись до відчуження як підстави спричинення визначеного юридичного наслідку, не можна не помітити те, що нормативні положення розкривають сутність відчуження саме переважно в такому аспекті. При цьому під вагомим впливом таких положень на практику правозастосування та наукові дослідження в рамках потужного позитивістського підходу до цивільно-правового регулювання суспільних відносин останні також перейняли відповідну тенденцію. Зокрема, сутнісні ознаки відчуження в окресленому ракурсі розкриваються визначенням, закріпленим ч. 1.31 ст. 14 ПК України відповідно до якої відчуженням є будь-які дії платника податків, унаслідок вчинення яких такий платник податків у порядку, передбаченому законом, втрачає право власності на майно, що належить такому платнику податків, або право користування, зокрема природними ресурсами, що у визначеному законодавством порядку надані йому у користування [3].

Екстраполяція основних положень наведеного легального визначення досліджуваної категорії (хоч і стосовно відносин публічно-правової сфери) дозволяє зауважити, що, по-перше, відчуження є діями суб'єкта права (відчужувача); по-друге, внаслідок відчуження у відчужувача припиняються права на відповідний об'єкт. Таким чином, відчуження як підставу переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав в цивілістиці запропоновано розглядати як юридичний факт-дію або юридичний склад [9, с. 167] залежно від складності структурної побудови відповідної юридичної конструкції.

В сучасній юридичній літературі набуло активного розвитку уявлення про юридичний факт як нормативно-фактичну конструкцію, що характеризується поєднанням правової моделі, відображеної в правовій нормі, і реальної обставини дійсності, що має місце в реальності [10, с. 9]. У досліджуваному контексті, з точки зору правового моделювання відчуження являє собою нормативно зафіксовану модель поведінки, що втілюючись у відповідних юридично вагомих діях учасників цивільних правовідносин в процесі правореалізації або суб'єктів правозастосування (в залежності від специфіки відповідної моделі) призводить до визначеного юридичного наслідку.

Звернення до положень чинного цивільного законодавства України, зокрема ст. 47, 98, 178, 330 та ін., а також абз. 2 ч. 1 ст. 1, абз. 4 ч. 1 ст. 1, ст. 11, 12, 16 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» дозволяють стверджувати, що відчуження являє собою юридично вагому дію (сукупністю дій) з певною цільовою спрямованістю. Тобто йдеться про усвідомлювану юридично вагому дію (сукупність дій) правосуб'єктного учасника цивільних правовідносин, з чого слідує, що відчуження ґрунтується на відповідному правочині в розумінні ч. 1 ст. 202 ЦК України.

Відповідний підхід знайшов відображення і в судовій практиці. Зокрема у своїй постанові від 13 березня 2018 р. у справі № 916/2587/16 Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду підтримав позицію судів нижчих інстанцій, зазначивши, що при розгляді справи вони мотивовано виходили з того, що відчуження власником свого майна охоплює випадки, у яких власник такого майна за власною волею, а також на підставі домовленості передає право власності на своє майно іншій особі (особам) [6].

З погляду причинно-наслідкової моделі «юридичний факт – наслідок», результатом відчуження є ситуація, за якого об'єкт цивільних правовідносин перестає належати одній особі (декільком особам) і переходить у власність іншої особи (осіб). Підтримку такого підходу можна знайти і в судовій практиці. Зокрема, Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду у своїй постанові від 04 липня 2018 р. у справі № 815/1468/15 в контексті поданої заяви про державну реєстрацію прав на нерухоме майно, зокрема зазначив, що така заява не була пов'язана з відчуженням нерухомого майна у зв'язку з чим переходу права власності на нерухоме майно не відбулось [5]. Таким чином Суд визнав в якості однієї з ознак відчуження наслідок у формі переходу прав.

Поряд із цим аналогічна ситуація виникає у випадках, коли об'єкт цивільного права стає чужим для відчужувача, але при цьому ніким не присвоюється, тобто позбувається стану присвоєності ким би то не було і стає чужим абсолютно для всіх

[8, с. 62; 9, с. 170]. У контексті активно підтримуваного в юридичній літературі підходу, згідно з яким об'єктом відчуження можуть бути будь-які об'єкти цивільних прав, слід конкретизувати, що такий об'єкт повинен відповідати двом вимогам. По-перше, мати здатність бути присвоєним, що, у свою чергу, визначає здатність виступати об'єктом суб'єктивних цивільних прав взагалі, тобто належати суб'єкту цивільному праву посередництвом визначеного юридичного зв'язку. По-друге, бути здатним до відчуження, що означає властивість об'єкта «відлучатись» від суб'єкта права, припиняти юридичний зв'язок із ним.

Розгляд відчуження як цілеспрямованого процесу, урегульованого положеннями нормативно-правових актів та актів саморегулювання цивільних відносин, характеризує його як спосіб переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав. Ще Римське право розмежовувало підставу та спосіб як необхідні елементи набуття та припинення суб'єктивних цивільних прав. Як справедливо зазначає Л.В. Криволапова, під способом набуття права власності розумілась об'єктивно виражена зовнішня дія в силу якої річ, що набувається, поступала у володіння майбутнього власника (наприклад, заволодіння річчю), в той час як підставою виступав правочин внаслідок якого здійснювалась передача речі [2, с. 313].

Сучасна доктрина цивільного права значно просунулась в розвитку цього положення у зв'язку з чим в юридичній літературі вагомою підтримки набув погляд згідно з яким способом набуття цивільних прав є типовий порядок (взаємних та односторонніх дій) з набуття суб'єктивних прав, імперативно визначений нормативною конструкцією (типовий спосіб) та конкретизований сторонами в цивільному правовідношенні в межах нормативної конструкції, що передбачає можливість саморегулювання, або конкретизований шляхом приєднання сторін до умов імперативного порядку дій (конкретний спосіб) [1, с. 161]. Як зазначає Г. Г. Харченко, спосіб не породжує суб'єктивні права і не обумовлює їх припинення, він вказує на те, як саме можна досягти бажаної мети – набути чи позбутися права. Спосіб є процедурою набуття або припинення права [11, с. 261, 264].

В окресленому розумінні способу набуття та припинення суб'єктивних цивільних прав вбачається, що відчуження не втілюється в якомусь одному способі переходу або припинення таких прав. Воно характеризує одразу декілька способів в рамках причинно-наслідкових моделей. Відповідний підхід знаходить підтримку і в судовій практиці. З цього приводу Верховний Суд України в своїй постанові від 18 грудня 2012 р. у справі № 21-389а12 вказав, що відчуження – це продаж, дарування, міна [4]. У контексті визначених юридичних наслідків відчуження вбачається, що як процес воно характеризує декілька правових моделей в рамках яких усвідомлювана юридично вагома дія (сукупність дій) правосуб'єктного учасника цивільних правовідносин

призводить до юридичного наслідку у формі переходу прав до іншої особи або виникнення стану за яким право стає чужим для відчужувача, але при цьому ніким не присвоюється.

З урахуванням зазначеного, вбачається, що відчуження, як юридично вагома дія, характеризується такими основними ознаками: 1) усвідомлюваний характер. Це усвідомлений (як вольовий і цілеспрямований) діяльнісний акт учасника цивільних правовідносин, що вчиняється з наміром припинити наявні у нього суб'єктивні цивільні права; 2) правомірний характер. Відчуження являє собою правомірну юридично вагому дію, оскільки забезпечується реалізацією права відповідного суб'єкта стосовно визначеного об'єкта правовідносин; 3) вчиняється у визначеній законом формі. Відповідно до вимог чинного цивільного законодавства України відчуження може здійснюватись фактичними діями без його документального оформлення, зокрема, якщо йдеться про речі побутового призначення та більшість рухомих речей, або в письмовій (електронній) формі, яка є способом фіксації (фактофіксації, враховуючи усталений термін інструментальної теорії права) відповідного юридичного факту (складу); 4) за способом формування волі може мати односторонній або дво- чи багатосторонній (як взаємоузгоджений з іншими учасниками цивільних правовідносин) характер. Відчуження має односторонній характер, якщо пов'язане з безадресним припинення юридичного зв'язку з об'єктом прав, що втілюється, зокрема у відмові від прав на об'єкт. Взаємоузгодження волі відчужувача з іншими учасниками цивільних правовідносин має місце, як правило, при договірному переході прав від відчужувача до набувача на підставі цивільно-правового договору.

Відчуженість як наслідок реалізації відповідних причинно-наслідкових моделей в практиці право-реалізації характеризується станом за яким суб'єктивне цивільне право, що є предметом відчуження, стає чужим для відчужувача у зв'язку з тим, що переходить до набувача, або стає чужим для відчужувача і при цьому ніким не присвоюється.

Відчуження як процес, відповідно, являє собою спосіб переходу або припинення суб'єктивного цивільного права, процедуру як визначену положеннями цивільного законодавства України та/або актами саморегулювання послідовність юридично важливих обставин – дій учасників цивільних правовідносин та/або подій (укладення договору, настання відкладальної або скасувальної обставин, здійснення відмови від права власності тощо) реалізація якої спричиняє відповідні юридичні наслідки.

Не можна не звернути увагу на те, що положення чинного цивільного законодавства України також оперують терміном «примусове відчуження», що в певній мірі відрізняється від окресленого розуміння змісту категорії «відчуження». Його характерною ознакою є те, що права припиняються у особи або переходять до іншого учасника правовідносин не її діями, а в результаті актів правозастосування інших суб'єктів, зокрема суду. У зв'язку з цим категорія «при-

мусове відчуження» виходить за межі категорії «відчуження», зокрема в частині підстави спричинення визначених юридичних наслідків та способу її реалізації. В такому розумінні відчуження являє собою не форму розпорядження правом його носієм, а форму позбавлення носія такого права іншою особою поза його волею прикладом чого є, зокрема юридичний механізм примусового відчуження, запроваджений положеннями Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Тобто, при примусовому відчуженні відповідні наслідки спричиняються не діями носія суб'єктивного права, а іншою особою, однак стосуються носія права. При цьому в аспекті положень чинного цивільного законодавства України примусове відчуження переважно пов'язується з переходом прав від особи в якій вони примусово відчужуються до набувача і не передбачає виникнення стану за якого такі права стають нічийними.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи викладене, необхідно констатувати, що в контексті наукової диференціації відчуження як підстави спричинення визначеного юридичного наслідку, власне юридичного наслідку і способу його спричинення найбільш науково розробленим наразі залишається перший з окреслених напрямків розгляду сутності відчуження, який характеризує його як усвідомлювану юридично вагому дію (сукупність дій) правосуб'єктного учасника цивільних правовідносин (відчужувача).

У сучасній юридичній літературі та в правових позиціях вищих судових інстанцій України знаходиться розкриття і сутність відчуження як способу переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав і як юридичного наслідку – відчуженості. Активне вживання відповідної лексичної одиниці в положеннях нормативно-правових актів у ключі окресленого плюралізму ракурсів розгляду змісту категорії «відчуження» вимагає чіткості семантичного підходу, використовуюваного законодавцем у ході нормопроєктування. Його важливість демонструється співвідношенням ознак відчуження та примусового відчуження, що ілюструє можливість законодавця використовувати лексико-правову конкретизацію «примусове» для наповнення категорії «відчуження» зовсім іншим змістом. Адже, як показав проведений аналіз, лише загальні риси відчуження як підстави спричинення визначених юридичних наслідків, що характеризуються як вольова дія (сукупність дій), а також наслідку у вигляді відчуженості є спільними для обох категорій. Фігура суб'єкта від якого виходять такі дії, спосіб здійснення відчуження та конкретна форма наслідку при цьому не співпадають.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Еська І.А. Механізм придбання громадянських прав : дис. ... канд. юрид. наук. Нижній Новгород, 2015. 211 с.

2. Криволапова Л.В. Передача права собствено-сти в римско- частном праві. *Известия Оренбург. гос. аграр. ун-та*. 2009. № 22. С. 312–313.

3. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2011. № 13, 13–14, 15–16, 17. Ст. 112 (із змінами).

4. Постанова Верховного Суду від 18.12.2012 р., судова справа № 21-389а12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28332538> (дата звернення: 19.01.2019).

5. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 04.07.2018 р., судова справа № 815/1468/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75301341> (дата звернення: 19.01.2019).

6. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13.03.2018 р., судова справа № 916/2587/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72972224> (дата звернення: 19.01.2019).

7. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розмішені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17.11.2009 р. № 1559-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2010. № 1. Ст. 2 (із змінами).

8. Сліпченко А. Відчуження у цивільному праві. *Підприємництво, госп-во і право*. 2018. № 7. С. 59–63.

9. Сліпченко С.О. Проблеми визначення поняття «відчуження» у цивільному праві. *Акт. пробл. вдоск. чин. за-ва України*. Івано-Франківськ, 2014. Вип. 36. С. 164–178.

10. Спесівцев Д.С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 225 с.

11. Харченко Г.Г. Речові права : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 432 с.

Погребняк В.Я. СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ВІДЧУЖЕННЯ» У КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ МЕХАНІЗМІВ ПЕРЕХОДУ ТА ПРИПИНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Стаття присвячена розгляду правового значення категорії «відчуження» і встановленню сфери її застосування у контексті аналізу механізмів переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав.

Встановлюється, що в юридичній літературі окреслюється три можливі ракурси розгляду відчуження: 1) як певного стану відчуженості благ; 2) як підстави виникнення стану відчуженості; 3) як процесу відчуження. Всі три аспекти цього юридичного феномену перебувають у тісному взаємозв'язку, оскільки характеризують одну комплексну причинно-наслідкову модель переходу або припинення суб'єктивних цивільних прав.

Визначається, що відчуження, як юридично вагома дія (юридичний факт – підстава виникнення стану відчуженості), характеризується такими основними ознаками: 1) усвідомлюваний характер; 2) правомірний характер; 3) вчиняється у визначеній законом формі; 4) за способом формування волі може мати односторонній або дво- чи багатосторонній (як взаємоузгоджений з іншими учасниками цивільних правовідносин) характер. Відчуженість як наслідок реалізації відповідних причинно-наслідкових моделей в практиці правореалізації характеризується станом за яким суб'єктивне цивільне право, що являє собою предмет відчуження, стає чужим для відчужувача у зв'язку з тим, що переходить до набувача, або стає чужим для відчужувача і при цьому ніким не присвоюється. Відчуження як процес являє собою спосіб переходу або припинення суб'єктивного цивільного права, процедуру як визначену положеннями цивільного законодавства України та/або актами саморегулювання послідовність юридично важливих обставин – дій учасників цивільних правовідносин та/або подій (укладення договору, настання відкладальної або скасувальної обставин, здійснення відмови від права власності тощо) реалізація якої спричиняє відповідні юридичні наслідки в тому числі у формі виникнення юридичного стану відчуженості.

Ключові слова: відчуження, примусове відчуження, перехід прав, припинення прав, юридична конструкція

Pohrebniak V.Ya. SPHERE OF USAGE CATEGORY “ALIENATION” IN CONTEXT OF ANALYSES MECHANISMS OF TRANSFER AND TERMINATION SUBJECTIVE CIVIL RIGHTS

The article is devoted to consideration legal meaning of category “alienation” in aspect of analysis of mechanism of transfer and termination subjective civil rights and determination sphere of its terminological application.

It's determined that modern legal literature outlines three main aspects of cognition of alienation: 1) as legal status of alienation of property benefits; 2) as ground for emergence legal status of alienation of property benefits; 3) as process of alienation. All three aspects of this phenomenon are strongly associates with each other in view of their characterization one complex cause-effect model of transfer or termination subjective civil rights.

It is defined that alienation as legally important action (juridical fact – ground for emergence legal status of alienation) is characterized by such main signs as: 1) deliberative character; 2) legitimate character; 3) committing in form determined by law; 4) according to differentiation ways of will formation can be unilateral or multilateral (as mutually agreed with other participants of civil relationships). Alienation as result of realization appropriate cause-effect models in practice of right-realization is characterized as status according to which subjective civil right that is an object of alienation becomes alien to an alienator because of its transfer to acquirer or becomes alien to an alienator without acquisition by somebody.

Alienation as process is mode of transfer and termination subjective civil right, procedure as determined by legislative provisions of Ukraine and/or acts of self-regulation civil relationships sequence of legally important circumstances – actions of civil relationships participants and/or events (conclusion of a contract, arriving suspensive of terminative circumstances etc.) realization of which cause appropriate legal consequences including emergence of legal status of alienation.

At the same time current legislative provisions of civil law of Ukraine apply term “compulsory alienation” that is differ from “alienation” in its main signs. Compulsory alienation characterized as termination of subjective

civil rights and their transfer to another person not as a result of owner's actions but as a result of actions of third parties for example of court's decision. In this connection category of "compulsory alienation" goes beyond content of category "alienation" in aspect of ground for emergence legal status of alienation of property benefits and appropriate process. In this sense (compulsory) alienation is not a form of owner's disposition of his rights but a form of deprivation owner of his subjective civil rights by another person.

The author concludes that alienation as ground for emergence legal status of alienation of property benefits is the most researched aspect of appropriate category at this time. But at the same time cognition of alienation as legal status of alienation of property benefits and as process of alienation can be found in legislative provisions and positions of Ukrainian courts. This oblige legislator to use mentioned term taking into account pluralism of sense appropriate phenomenon and process.

Key words: alienation, compulsory alienation, right transfer, right termination, juridical construction.